

PANU RAATIKAINEN

Kumoaako tiede vapaan tahdon?

Alfred R. Mele, *Onko vapaa tahto illuusio? Dialogi vapaasta tahdosta ja tieteestä.* (A Dialogue on Free Will and Science, 2014.) Suom. Lauri Snellman. Viisas Elämä, Helsinki 2016. 144 sivua.

Mitä se tarkoittaa, ja onko sellaista olemassakaan? Tahdon vapaus on klassinen filosofinen ongelma, jota käsittelevä filosofinen kirjallisuus on valtava ja kaikkine rönsyineen monimutkainen kokonaisuus hallita. Floridan osavaltionyliopiston filosofian professori Alfred Melen teos ei kuitenkaan käsittele ensisijaisesti tätä aihealuetta. Viime aikaisessa julkisessa keskustelussa ovat yleistyneet väitteet, joiden mukaan tiede – aivotutkimus tai sosiaalipsykologia – osoittaa, että mitään vapaata tahtoa ei ole olemassakaan. On suosittua julistaa, että vapaa tahto on illuusio. Melen pieni kirjanen keskittyy arvioimaan, kuinka vankalla pohjalla tällaiset väitteet ovat.

Mele on aihetta koskevan akateemisen filosofisen keskustelun keskeisiä hahmoja. Käsillä oleva teos on kuitenkin helppotajuinen, suppea johdanto kenelle tahansa aiheesta kiinnostuneelle, eikä se edellytä mitään filosofisia esitietoja. Kirja on kirjoitettu dialogimuotoon. Kirjan päähenkilöitä ovat opiskelijakaverukset Alice, Bob, Cliff, Deb, Ed ja Fran. Vilkkaat keskustelut käydään heidän suosikkikahvilassaan tai baarissa. Kymmenen dialogia jakautuvat viidelle arkipäivälle iltapäivän ja illan keskusteluihin.

Vapaa tahto kolmena vahvuutena

Vaarana on hedelmätön ohi puhuminen. Termillä ”vapaa tahto” on nimittäin tarkoitettu eri yhteyksissä eri asioita. Mele käyttää vertausta havainnollistamaan asiaa: aivan niin kuin on olemassa 92-, 95- ja 98-oktaanista bensaa, on olemassa tavallaan 92-, 95- ja 98-oktaanisista vapaan tahdon käsitteitä. Vapaan tahdon ”92-oktaaninen” peruserkitys koskee järkevää informaatioon perustuvaa päätöksentekoa, jossa subjektia ei manipuloida eikä pakoteta. Henkilöä ei siis ole esimerkiksi hypnotisoitu tai pakotettu ase ohimolla tekemään tekonsa. Hän punnitsee perusteita eri vaihtoehtojen puolesta ja niitä vastaan ja päättää niiden pohjalta.

Vapaan tahdon keskivahva ”95-oktaaninen” merkitys liittyy kysymykseen determinismistä ja niin kutsuttuun ”syvälliseen avoimuuteen”. Tämä edellyttää, että maailman tila kokonaisuudessaan jättää avoimeksi useita vaihtoehtoisia tapahtumakulkuja. Todellisuus ei siis ole deterministinen. Henkilö olisi voinut tietyllä hetkellä täsmälleen samoissa olosuhteissa päättää toisinkin. Tätä kantaa, jonka mukaan determinismi ja vapaa tahto sulkevat toisensa pois, kutsutaan ”inkompatibilismiksi”. Vastakkainen kanta, jonka mukaan vapaa tahto edellyttää vain ”92-oktaanisen” peruserkityksen ja on mahdollinen myös determinismin vallitessa, tunnetaan ”kompatibilismin” nimellä. On tärkeää ymmärtää, ettei tässä väitellä niinkään siitä, onko determinismi itsessään tosi – vaan siitä, mikä on determinismin ja vapaan tahdon looginen suhde.

Lopulta korkea 98-oktaaninen käsitys vapaasta tahdosta vaatii olettamaan vapaita päätöksiä tekemään jonkin ylikuulollisen ei-fysikaalisen sielun tai mielen. Tämä on tietysti kaikkein kiistanalaisin tapa ymmärtää vapaa tahto – mikäli vapaata tahtoa pidetään todellisena.

Ensi näkemältä luontevia intuitioita vapaasta tahdosta koetellaan kirjan keskusteluissa mielikuvituksellisilla ajatuskokeilla. Näitä ovat Harry Frankfurtin tarina kaikkivoivasta kierosta hengestä ja Melen oma kuvitelma maailman menoa ohjaavasta Diana-jumalattaresta. Vapaan tahdon käsitteen yhteys moraaliseen vastuuseen nousee myös esille: miten voi olla moraalista vastuuta, jos tahdon vapautta ei ole? Toisaalta vapaa tahto ei vaikuta mahdolliselta deterministisessä maailmassa; toisaalta aito satunnaisuus – jos teko on kuin kolikon tai nopan heiton tulos – tuntuu sekin sopivan huonosti yhteen moraalisen vastuun kanssa. Ehkäpä ”syvä avoimuus” pikemminkin sulkee pois vapaan tahdon eikä ole sen ehto?

Empiirinen tiede ja vapaa tahto

Tiistai-iltaan tultaessa keskustelu etenee aiheelle oletetusti merkityksellisiin empiirisen tieteen tuloksiin. Käsitellään esimerkiksi kekseliäitä kokeita, joita tunnettu aivotutkija Benjamin Libet on laatinut. Ne näyttäisivät osoittavan, että jo hieman ennen tietoista päätöstä toimia aivoissa voidaan mitata sähköinen potentiaali. Myös aivojen fMRI-magneetikuvauksesta saatuja tuloksia tarkastellaan. Tällaisten löydösten on usein väitetty osoittavan, että vapaata tahtoa ei kerta kaikkiaan ole olemassa. Keskustelussa asia osoittautuu kuitenkin paljon monimutkaisemmaksi. Koetulosten yleistettävyyys ja merkitys kysymykselle vapaasta tahdosta paljastuvat epäselviksi.

Dialogissa siirrytään aivotutkimuksesta sosiaalipsykologisiin kokeisiin. Esimerkiksi puhelinkoppi-tutkimuksessa kolikon löytäminen vaikutti merkittävästi koehenkilöiden auttamishaluun hetken päästä. Toisessa kokeessa koehenkilölle uskotellaan toisessa huoneessa olevan henkilön saaneen sairauskohtauksen: auttamisinto laski merkittävästi, jos koehenkilö uskoi useiden henkilöiden kuulleen sairauskohtauksen. Ohikulkijakokeessa niillä koehenkilöillä, joilla oli uskoteltu olevan kova kiire, oli pienempi taipumus pysähtyä matkalla auttamaan maahan lyyhistynyttä. Mainitaan myös pahamaineiset Stanfordin vankilakoe ja Milgramin sähköiskukoe, joissa tavalliset ihmiset saatiin käyttäytymään hirviömäisesti toista ihmistä kohtaan.

Kaikki nämä kokeet osoittavat omalla tavallaan, että sosiaalisella tilanteella tai olosuhteilla on paljon suurempi vaikutus käytökseen kuin naiivisti luulisi. Toisaalta keskustelussa nousevat esille niin kutsuttuja implementaatiointentioneja koskevat tutkimukset: niiden valossa tietoiset intentiot ovat ainakin joissakin tilanteissa hyvin vaikutusvoimaisia käyttäytymisen syytä. Myös tarkasteltujen sosiaalipsykologisten kokeiden merkitys kysymykselle vapaasta tahdosta osoittautuu jälleen epä-määräiseksi. Erityisesti vapaa tahto päätöksen tekoon kytkeytyvässä maltillisessa perusmerkityksessään näyttää täysin yhteensopivalta näiden tulosten kanssa. Manipuloiduksi joutuminen ei ole vastaesimerkki sille, että päätös voi manipuloimattomassa tilanteessa olla vapaa.

Keskustelijat pohtivat myös vahvempia vapaan tahdon merkityksiä. Vuoropuhelu determinismistä rönsyilee banaanikärpästen aivoista radioaktiiviseen hajoamiseen. Viimeisessä keskustelussa joukkoon liittyy kuoleman jälkeen elämää jatkavaan sieluun uskova Sally. Kaverukset ottavat myös puheeksi Melen itsensä suosiman agenttikausaliteetin käsitteen. Siinä syynä ei ole tavanomaiseen tapaan jokin tapahtuma, vaan toimija tai persoona. Mielestäni se kuitenkin jää ainakin näin esitettynä vähän irralliseksi ja sen merkitys hieman epäselväksi. Joka tapauksessa keskustelijat ovat lopussa yhtä mieltä siitä, että tieteelliset tulokset eivät osoita ainakaan perustasoista tai keskivahvaa vapaata tahtoa illuusioksi. Kysymys determinismin ja vapaan tahdon yhteensopivuudesta jää sen sijaan edelleen jakamaan keskustelijoita.

Mele ei niinkään laita keskustelijoitaan päättämään vääjäämättä yhteen tiettyyn näkemykseen, vaan nämä punnitsevat monipuolisesti eri kantojen vahvuuksia ja ongelmia. Toki toiset intuitiot ja perustelut ovat vahvempia kuin toiset. Kirjan dialogit ovat eloisia ja hauskaasti kirjoitettuja – niitä on miellyttävä ja helppo lukea. Niihin ei ole ahdettu liikaa asiaa, vaan vaikeammissa kysymyksissä edetään hyvin rauhallisesti. Kunkin keskustelun olennaiset lähteet ja viitteet on kerrottu kirjan lopussa keskusteluittain. Lopussa on myös hyödyllinen sanasto. Suomentaja Lauri Snellman on tehnyt hyvää työtä. Suomenkieliseen versioon sisältyy myös hänen laatimansa aiheeseen johdatteleva lyhyt esipuhe. Melen pieni kirja on sekä viihdyttävä että hyödyllinen johdatus tähän kiinnostavaan aiheeseen.